

<https://jacek.kwasniewski.org.pl>

Hugh McLeod

Karykatura na okładce „Le Rire”, francuskiego magazynu satyrycznego (maj 1905)

Sekularyzacja w Europie zachodniej 1848 – 1914

streszczenie książki

Hugh McLeod, 2000

Secularisation in Western Europe, 1848-1914

MacMillan Press Ltd., 2000

Spis treści

Wprowadzenie.....	3
1848.....	4
Instytucje	5
Dziedzictwo państwa konfesyjnego	5
Reformy i początki sekularyzacji.....	5
Relacje państwo–Kościół po 1850 roku.....	6
Wzorce zmian po 1870 roku	7
Liderzy zmian.....	7
Sekularyzacja a nowe elity	8
Prasa i kultura intelektualna a sekularyzacja.....	9
Sekularyzacja w edukacji i polityce	9
Społeczne skutki sekularyzacji.....	10
Podsumowanie	10
Wiara	10
Wielość wierzeń i wątpliwości religijnych w XIX wieku.....	10
Alternatywne ścieżki do "zbawienia"	11
Konflikt nauki z religią	11
Humanizm i sekularyzacja	12
Podsumowanie	12
Uczęszczanie do kościoła.....	12
Zmiany w uczestnictwie w nabożeństwach w XIX wieku.....	12
Problematyczna interpretacja statystyk religijnych.....	12
Różnice między protestantami a katolikami	13
Statystyki praktyk religijnych ok. 1850 roku	13
Trendy w praktykach religijnych 1848–1914.....	13
Tabele z danymi dotyczącymi spadku religijności.....	14
Podsumowanie	15

Tożsamość	15
Tożsamość religijna w XIX wieku	15
Sekularyzacja i nowe tożsamości	15
Świadomość konfesyjna i podziały społeczne	16
Żydzi i ich tożsamość w XIX wieku	16
Podziały między katolikami a protestantami.....	16
Religia a tożsamość polityczna	17
Podsumowanie	17
Religia i kultura popularna	17
Rola religii w kulturze popularnej XIX wieku.....	17
Rytuály przejścia i życie codzienne	17
Święta religijne a kultura masowa	18
Sztuka i literatura religijna	18
Religia w prasie i teatrze	18
Religia a sport i rekreacja.....	19
Podsumowanie	19
1914.....	19
Podsumowanie: sekularyzacja i zmieniająca się rola religii (1848–1914).....	20
Wpływ I wojny światowej na religię.....	21
Podsumowanie	22

Wprowadzenie

Tekst stanowi wprowadzenie do zagadnienia sekularyzacji w Europie Zachodniej w latach 1848–1914, przedstawiając różnorodne podejścia do tego fenomenu oraz wskazując kluczowe kwestie metodologiczne i terminologiczne.

Początkowo termin „sekularyzacja” odnosił się jedynie do przechodzenia własności kościelnej w ręce świeckie oraz porzucania stanu duchownego przez księży, zakonników i zakonnice. Jednak od połowy XIX wieku termin ten zaczął być używany w szerszym znaczeniu, opisując stopniową dominację świeckiego myślenia nad religijnym w dziedzinach takich jak polityka, ekonomia czy sztuka. Pionierem tego podejścia był historyk W.E.H. Lecky (1838-1903), który dostrzegał sekularyzację jako proces wypierania myślenia religijnego przez świeckie, szczególnie w polityce państwowej.

Autor omawia cztery podstawowe interpretacje sekularyzacji: „marsz nauki”, „modernizację”, „postmodernizm” oraz podejście określane jako „sprzedawanie Boga”. W ujęciu „marszu nauki” kluczowym punktem były przemiany intelektualne, szczególnie po odkryciach Darwina oraz badań biblistów ze szkoły tybińskiej, które podważyły dotychczasowe postrzeganie człowieka oraz religijną interpretację świata. W Niemczech oraz Francji idee naukowe szerzyły się zwłaszcza wśród klasy robotniczej i elit edukacyjnych, co osłabiło autorytet Kościoła.

Interpretacja „modernizacji” podkreśla zmiany społeczne związane z industrializacją, urbanizacją, poprawą warunków życia oraz rosnącą anonimowością społeczeństwa miejskiego. Wczesna faza industrializacji sprzyjała wzrostowi znaczenia religii, szczególnie wśród warstw średnich, lecz w dłuższej perspektywie zmiany te osłabiły wpływ instytucji religijnych, zwłaszcza w kontekście nowych form rozrywki i spędzania wolnego czasu.

Z kolei interpretacja „postmodernistyczna” kwestionuje sekularyzację jako główne zjawisko w XIX i pierwszej połowie XX wieku, argumentując, że rzeczywista sekularyzacja nastąpiła dopiero po latach 60. XX wieku wraz z przemianami społecznymi i kulturowymi, takimi jak nowe wzorce kobiecości, rewolucja młodzieżowa i rozwój kultury popularnej. Według tego ujęcia, religia była silnym elementem tożsamości społecznej jeszcze długo po XIX wieku.

Podejście „Selling God” („Sprzedawanie Boga”) zwraca uwagę na konkurencję między różnymi ideologiami oraz rywalizację między różnymi instytucjami religijnymi i świeckimi formami aktywności, takimi jak sport czy rozrywka. Podejście to podkreśla, że przetrwanie religii zależało od jej skutecznego marketingu i aktywnej rekrutacji wiernych. Przykładem tego są Stany Zjednoczone, gdzie kościoły odniosły sukces dzięki sprawnym strategiom przyciągania wiernych.

Autor zaznacza, że pojęcie sekularyzacji jest złożone, niejednoznaczne i budzi sceptycyzm wielu historyków. Kwestionowane są m.in. uproszczone narracje o nieuchronnym i jednolitym procesie zaniku religijności. Krytycy, jak np. David D. Hall, wskazują raczej na współistnienie elementów świeckich i religijnych oraz ich ciągłe negocjowanie, zamiast linearnego procesu sekularyzacji.

W dalszej części tekstu autor podkreśla, że badając zjawisko sekularyzacji należy uwzględnić różnorodność kontekstów regionalnych, konfesyjnych, klasowych oraz genderowych, unikając uproszczonych uogólnień. Wskazuje, że sama definicja sekularyzacji powinna być szeroka i elastyczna, obejmując nie tylko osobiste praktyki religijne, ale też rolę religii w instytucjach publicznych i życiu codziennym.

Podsumowując, tekst wprowadza do złożonego zagadnienia sekularyzacji, pokazując jego wielowymiarowość, różnorodność interpretacyjną oraz konieczność uwzględnienia specyfiki lokalnej i historycznej przy analizie tego procesu w Europie Zachodniej w latach 1848–1914.

1848

Rozdział „1848” książki McLeoda opisuje wydarzenia związane z rewolucjami 1848 roku oraz ich wpływem na relacje między religią, państwem i społeczeństwem w Europie Zachodniej.

W roku 1848 przez Europę przetoczyła się fala rewolucji, które początkowo spotkały się z przychylnym nastawieniem większości duchownych i instytucji kościelnych. W Berlinie, po starciach z ofiarami śmiertelnymi, odbył się symboliczny pogrzeb powstańców, podczas którego duchowni różnych wyznań, w tym protestanci, katolicy oraz rabin żydowski, wspólnie wyrażali poparcie dla rewolucyjnych idei, co podkreślało jedność religijną i społeczną w obliczu przemian. We Francji wielu duchownych początkowo wspierało republikę, widząc w niej szansę na realizację wartości społecznych, demokratyzację i poszerzenie wolności religijnej. Wsparcie symbolizowało m.in. błogosławienie przez duchownych drzew wolności, charakterystyczny element pierwszych tygodni rewolucji.

Entuzjazm wobec rewolucji był szczególnie silny wśród mniejszości religijnych, np. protestantów we Francji i w Palatynacie, katolików w niektórych państwach niemieckich oraz Żydów. Dla tych grup rewolucje były nadzieją na zwiększenie wolności religijnej, ograniczonej przez ścisły nadzór państwowy i policyjny. Wyjątkiem byli niektórzy kalwińscy w regionie Wuppertal, którzy pozostali lojalni wobec monarchii i odrzucili idee rewolucyjne.

Jednak po stłumieniu rewolucji nadszedł okres silnej reakcji konserwatywnej, w trakcie której Kościół i państwo blisko współpracowały, by przywrócić stabilność polityczną i społeczną. Duchowieństwo stało się ważnym elementem legitymizującym władzę autorytarną, nawołując wiernych do posłuszeństwa wobec monarchii. Rządy doceniały ten wkład, wspierając instytucje kościelne finansowo i organizacyjnie. Jednocześnie usunięto z urzędów kościelnych osoby popierające rewolucję, wielu duchownych zostało usuniętych ze stanowisk, uwięzionych lub zmuszonych do emigracji. W efekcie duchowieństwo po 1848 roku było znacznie bardziej konserwatywne niż przed rewolucją.

Rządy europejskie prowadziły politykę represji także wobec religijnych grup dysydenckich, np. Freigemeinden w Niemczech, które były aktywne w rewolucjach. Zakazano działalności wielu wspólnot religijnych, a ich członkowie byli więzieni lub wygnani. W Prusach nawet nabożeństwa dysydenckie traktowano jako nielegalne zgromadzenia polityczne, zwłaszcza gdy uczestniczyły w nich kobiety i dzieci. Pod wpływem

represji ruch dysydencki osłabł i nigdy już nie odzyskał wcześniejszego znaczenia społecznego.

Reakcja konserwatywna po 1848 roku obejmowała również wspieranie bardziej tradycyjnych i ortodoksyjnych nurtów religijnych kosztem liberalnych. Na przykład wśród Żydów władze niemieckie poparły ortodoksyjne frakcje przeciwko reformowanym, co było częścią szerszej polityki wspierania religii uznawanych za bezpieczne politycznie. W Prusach król Fryderyk Wilhelm IV próbował także polepszyć relacje z Kościołem katolickim, postrzegając go jako naturalnego sojusznika w walce z liberalizmem.

Rozdział ukazuje także początki procesu sekularyzacji politycznej, gdyż lewica polityczna, początkowo neutralna lub wręcz przyjazna religii, zaczęła się stopniowo od niej oddalać, dostrzegając w duchowieństwie przeciwnika politycznego. Przykładem jest francuska prasa republikańska, która po wyborach w maju 1849 roku zaczęła regularnie krytykować Kościół, tworząc narrację o „partii klerykalnej” jako groźnej sile politycznej.

Podsumowując, rok 1848 był momentem przełomowym, który początkowo zbliżył religię i ruchy rewolucyjne, lecz ostatecznie doprowadził do zaostrzenia konfliktów między siłami konserwatywnymi i liberalnymi, między państwem a różnymi wyznaniem, co z kolei znacząco wpłynęło na dalszy rozwój sekularyzacji oraz ukształtowało relacje religii i polityki na kolejne dekady.

Institucje

Rozdział "Institutions" analizuje proces stopniowego rozmontowywania modelu państwa wyznaniowego w Europie Zachodniej i opisuje, jak różne państwa – Francja, Anglia i Niemcy – dostosowywały swoje instytucje religijne i społeczne do zmieniającego się kontekstu politycznego i społecznego w XIX wieku.

Dziedzictwo państwa konfesyjnego

W XVIII wieku w Europie Zachodniej państwo i religia były silnie powiązane. Kościół pełnił nie tylko funkcje duchowe, ale także edukacyjne, charytatywne i administracyjne (np. rejestracja urodzin, małżeństw i zgonów). Władze świeckie wspierały religię poprzez prawo o bluźnierstwie, cenzurę oraz ograniczenia wobec nieautoryzowanego nauczania. W konsekwencji państwo konfesyjne było jednym z filarów zachodnioeuropejskiego porządku.

Jednak po 1789 roku, a szczególnie w XIX wieku, konfesyjny model państwa stopniowo ulegał erozji, początkowo we Francji, a następnie w Anglii i Niemczech. Wprowadzono reformy ograniczające dominację jednej religii i stopniowo rozszerzano prawa mniejszości wyznaniowych.

Reformy i początki sekularyzacji

Francja

Najważniejsze zmiany zaszły podczas Rewolucji Francuskiej i rządów Napoleona. Wprowadzono prawa gwarantujące równość obywateli niezależnie od wyznania, przejęto

rejestrację urodzeń i małżeństw przez państwo, a edukację i opiekę społeczną w dużej mierze przejęły instytucje państwowe. W 1801 roku Napoleon podpisał konkordat z papieżem, który uznał katolicyzm, luteranizm, kalwinizm i judaizm jako oficjalnie uznane religie, ale jednocześnie podporządkował ich funkcjonowanie kontroli państwa.

Anglia

Tutaj zmiany zachodziły bardziej stopniowo. W latach 1828–1841 zniesiono ograniczenia polityczne dla protestanckich nonkonformistów i katolików, wprowadzono cywilną rejestrację i oddano kontrolę nad opieką społeczną w ręce państwa. Państwowe zaangażowanie w edukację również zaczęło wzrastać.

Niemcy

Reformy w państwach niemieckich przebiegały nierównomiernie. Prusy przejęły odpowiedzialność za edukację już w 1794 roku, a cywilna rejestracja pojawiła się w latach 1860–1875. Mimo oficjalnej tolerancji religijnej, ograniczano indywidualną wolność wyznania, a Żydzi uzyskali pełne prawa dopiero po zjednoczeniu Niemiec w 1871 roku.

Relacje państwo–Kościół po 1850 roku

Po 1850 roku w wielu krajach Europy Zachodniej religia pozostawała ważnym elementem życia publicznego, ale państwa stopniowo przejmowały obszary wcześniej kontrolowane przez Kościół. Władze nadal uznawały chrześcijańskie wartości za fundament porządku społecznego, jednak stopniowo ograniczały formalne przywileje instytucji religijnych.

Francja

W drugiej połowie XIX wieku Francja przechodziła przez okres silnej laicyzacji. Przykładem były reformy edukacyjne lat 1880–1882, które wprowadziły obowiązkową świecką edukację oraz eliminację duchowieństwa ze szkół publicznych. Kolejne dekady przyniosły ograniczenia dla zakonów oraz usunięcie symboli religijnych z instytucji państwowych. Kulminacją tego procesu była ustawa o rozdziale Kościoła od państwa w 1905 roku.

Anglia

W Wielkiej Brytanii proces sekularyzacji był mniej radykalny. Kościół Anglii pozostawał związany z państwem, ale od lat 1850–1860 stopniowo rezygnował ze swoich monopolii. Reformy z lat 70. XIX wieku zwiększyły udział państwa w edukacji i opiece społecznej. Wzrosła też rola lokalnych samorządów w organizacji dobroczynności, co ograniczyło wpływy Kościoła.

Niemcy

W Niemczech sytuacja była bardziej skomplikowana. Po zjednoczeniu kraju w 1871 roku nastąpił konflikt między państwem a Kościołem katolickim, znany jako Kulturkampf. Rząd Otto von Bismarcka ograniczył wpływy Kościoła na edukację i administrację, a księża sprzeciwiający się polityce państwowej byli usuwani ze stanowisk. Choć część restrykcji zniesiono w latach 80. XIX wieku, współpraca państwa i Kościoła pozostawała ścisła.

Wzorce zmian po 1870 roku

Po 1870 roku wyraźnie zaznaczyły się różnice w podejściu do relacji państwa i Kościoła w Europie Zachodniej.

- Francja stała się przykładem systematycznej sekularyzacji. Kolejne rządy republikańskie dążyły do całkowitego rozdziału religii od instytucji publicznych, a państwo przejęło kontrolę nad edukacją i prawodawstwem.
- Anglia przyjęła model stopniowego ograniczania przywilejów Kościoła, nie dążąc jednak do jego całkowitego oddzielenia od państwa.
- Niemcy zachowały bliskie związki między państwem a Kościołami, szczególnie poprzez system finansowania instytucji religijnych (np. podatek kościelny). Mimo to, pod względem codziennego życia społeczeństwo ulegało sekularyzacji.

Podsumowując, rozdział ukazuje różne modele przekształceń instytucji religijnych w XIX wieku. Wskazuje, że sekularyzacja w Europie Zachodniej była procesem złożonym, kształtowanym przez politykę, społeczne napięcia i zmieniające się potrzeby państw narodowych.

Liderzy zmian

Rozdział „Liderzy zmian” (Pace-Setters) koncentruje się na grupach społecznych, które odgrywały kluczową rolę w procesie sekularyzacji w XIX-wiecznej Europie Zachodniej. Autor analizuje różne klasy społeczne, ich relacje z religią oraz wpływ warunków ekonomicznych i politycznych na ich postawy.

1. Społecznie marginalizowani

Jednym z pierwszych tematów jest alienacja religijna najuboższych grup społecznych. W XIX wieku najbiedniejsi mieszkańcy miast często dystansowali się od Kościoła. Przykłady z Anglii pokazują, że kaznodzieje napotykali obojętność i niechęć, zwłaszcza wśród ludzi walczących o przetrwanie. Niektórzy biedni byli zainteresowani wsparciem materialnym, ale nie duchowym przesłaniem, inni unikali religii z powodu wstydu lub poczucia społecznego wykluczenia (np. niechęć do uczestnictwa w niedzielnych nabożeństwach, bo ujawniłoby się ubóstwo ubioru a więc i bardzo niski status materialny).

Statystyki z Londynu wykazały, że najniższa frekwencja w kościołach była w dzielnicach robotniczych. Podobne tendencje obserwowano w Marsylii, Berlinie czy Paryżu. Powiązanie poziomu dochodu z uczestnictwem w życiu religijnym było widoczne w różnych krajach, choć wyjątkiem było wysokie uczestnictwo katolików w biednych dzielnicach Liverpoolu.

2. Wpływ urbanizacji i zmian społecznych

Industrializacja i urbanizacja doprowadziły do osłabienia więzi religijnych. Migracja, anonimowość w wielkich miastach oraz brak tradycyjnych społeczności parafialnych sprawiły, że robotnicy coraz rzadziej angażowali się w życie religijne. W XIX wieku w Anglii

i Niemczech Kościół próbował przeciwdziałać temu trendowi poprzez misje miejskie i budowę nowych świątyń, jednak wpływ religii nadal malał.

Jednym z kluczowych czynników była segregacja społeczna. Bogatsi coraz częściej dystansowali się od robotników, co utrudniało integrację klas niższych z instytucjami religijnymi. Wiele osób rezygnowało z chodzenia do kościoła z obawy przed poniżeniem ze strony bardziej zamożnych wiernych. Dla wielu ubogich, religia była powiązana z instytucjami charytatywnymi, co rodziło uczucie zależności i wstydu.

3. Wzrost świadomości klasowej

Zmiany gospodarcze i społeczne prowadziły do wzrostu poczucia tożsamości klasowej. W miastach takich jak Lipsk i Bradford relacje między pracownikami a pracodawcami stawały się coraz bardziej bezosobowe, a solidarność klasowa zastępowała tradycyjne więzi wspólnotowe. W rezultacie Kościół stracił część swojej roli jako instytucji jednoczącej różne grupy społeczne.

W Marsylii można zaobserwować przykład procesu alienacji robotników od Kościoła. W pierwszej połowie XIX wieku katolicyzm był dominującą siłą, ale wraz z napływem migrantów i industrializacją, lojalność wobec Kościoła zaczęła słabnąć. W latach 1840–1880 katolicka frekwencja w Marsylii drastycznie spadła, szczególnie wśród nowych przybyszów i klasy robotniczej.

Podsumowując pierwszą część rozdziału, autor ukazuje, jak różne klasy społeczne przyczyniały się do sekularyzacji. Najubożsi często pozostawali poza Kościołem z powodów ekonomicznych i społecznych, podczas gdy rozwój miast i wzrost tożsamości klasowej dodatkowo osłabiały tradycyjne więzi religijne.

Sekularyzacja a nowe elity

W drugiej połowie XIX wieku w Europie Zachodniej wyłoniły się nowe elity społeczne, które odegrały kluczową rolę w procesach sekularyzacyjnych. W szczególności dotyczyło to przedstawicieli średniego mieszczaństwa: prawników, lekarzy, dziennikarzy i właścicieli średnich przedsiębiorstw. W odróżnieniu od tradycyjnych elit arystokratycznych i wielkiej burżuazji, ta nowa klasa miała silne skłonności antyklerykalne i liberalne, co przyczyniło się do erozji wpływów Kościoła w sferze publicznej.

We Francji nowa burżuazja stała się fundamentem Trzeciej Republiki i aktywnie działała na rzecz świeckiego państwa. Jej przedstawiciele sprzeciwiali się wpływom Kościoła na edukację i politykę, co prowadziło do licznych reform, takich jak laicyzacja szkolnictwa czy ograniczenie działalności zakonów. W 1877 roku Léon Gambetta (1838 – 1882) w słynnej mowie określił kler jako „wroga” republikańskiego ustroju, co doskonale ilustrowało napięcia między Kościołem a nową burżuazją.

Podobne procesy zachodziły w Niemczech, gdzie liberałowie protestanczy domagali się autonomii Kościoła od państwa i swobody interpretacji religijnych dogmatów. Liberalne środowiska akademickie oraz przedstawiciele wolnych zawodów stanowili zaplecze ruchów sekularyzacyjnych, choć ich wpływ polityczny był ograniczony. Konflikty z Kościołem

katolickim osiągnęły apogeum w czasie Kulturkampf w latach 70. XIX wieku, gdy Otto von Bismarck próbował osłabić władzę Kościoła w katolickich regionach Niemiec.

W Anglii sekularyzacja postępowała wolniej, ale i tam można było zaobserwować wyraźny podział między elitami. Choć arystokracja i wyżsi rangą urzędnicy pozostawali blisko Kościoła anglikańskiego, to rosnąca warstwa średnia, zwłaszcza w miastach, skłaniała się ku wolnomyślicielstwu i deizmowi. Procesy te były widoczne także w działalności prasy – gazety o profilu liberalnym i antyklerykalnym, takie jak „Freethinker” czy „National Reformer”, zdobywały coraz większą popularność.

Prasa i kultura intelektualna a sekularyzacja

Jednym z kluczowych czynników wspierających sekularyzację była rozwijająca się prasa. W Niemczech wpływowe gazety takie jak *Berliner Tageblatt* czy *Frankfurter Zeitung* propagowały idee liberalne, a w latach 60. XIX wieku nastąpił gwałtowny rozwój prasy o charakterze antyklerykalnym. Szczególnie popularnym medium stał się założony w Lipsku tygodnik *Die Gartenlaube*, który łączył wątki oświatowe i satyryczne z subtelną krytyką religii i konserwatyzmu.

W tym samym czasie w Francji kultura antyklerykalna przybierała różne formy – od działalności masonerii, przez literaturę i teatr, aż po debaty akademickie. Z jednej strony we Francji rozwijał się nurt materialistyczny, całkowicie odrzucający religię na rzecz nauki, z drugiej – duchowy liberalizm, reprezentowany przez Victora Hugo i innych intelektualistów, którzy wciąż widzieli w religii pewną wartość moralną, ale odrzucali autorytet Kościoła.

Sekularyzacja w edukacji i polityce

W drugiej połowie XIX wieku państwa europejskie zaczęły przejmować kontrolę nad systemem edukacyjnym, co miało kluczowe znaczenie dla procesu sekularyzacji.

- We Francji Jules Ferry (1832 – 1893) w latach 80. XIX wieku przeprowadził reformy wprowadzające obowiązkową, bezpłatną i świecką edukację, eliminując wpływ Kościoła na szkoły publiczne.
- W Niemczech władze wprowadzały podobne rozwiązania, choć proces ten napotykał większy opór w katolickich regionach, gdzie Kościół wciąż odgrywał silną rolę.
- W Anglii wpływ Kościoła na edukację utrzymywał się dłużej, ale już pod koniec XIX wieku wprowadzono szereg reform mających na celu ograniczenie duchownych w zarządzaniu szkołami publicznymi.

Sekularyzacja była także widoczna w polityce – w Niemczech i Francji coraz więcej stanowisk rządowych zajmowali ludzie o świeckich poglądach, a partie polityczne o profilu liberalnym coraz częściej dążyły do ograniczenia roli Kościoła w sprawach państwowych.

Spoleczne skutki sekularyzacji

Sekularyzacja w Europie Zachodniej doprowadziła do zmiany postrzegania religii jako podstawowego elementu organizacji życia społecznego.

- Osłabienie kontroli Kościoła – malejąca frekwencja na mszach i odpływ młodych ludzi z instytucji kościelnych.
- Wzrost znaczenia nauki – scjentyzm i pozytywizm zaczęły wypierać tradycyjne religijne wyjaśnienia rzeczywistości.
- Podział społeczny – sekularyzacja wytworzyła napięcia między tradycjonalistami a modernistami, co często prowadziło do ostrych konfliktów politycznych.

Podsumowanie

Rozdział „Liderzy zmian” pokazuje, że proces sekularyzacji w XIX wieku nie był jednolity – przebiegał w różnym tempie w różnych krajach i w różnych grupach społecznych. Sekularyzacja była silnie związana z nowymi elitami, które kwestionowały rolę Kościoła, a jej postęp był wspierany przez prasę, edukację oraz rozwój nauki. Choć wciąż istniały regiony i grupy opierające się tym zmianom, to do końca XIX wieku sekularyzacja stała się jednym z kluczowych procesów modernizacji społeczeństw Europy Zachodniej.

Wiara

Wielość wierzeń i wątpliwości religijnych w XIX wieku

W XIX wieku Europa Zachodnia przeżywała okres rosnącego pluralizmu religijnego. Miasta, z ich prasą, kawiarniami i subkulturami, stawały się miejscem intensywnej debaty na temat wiary. Friedrich Sass w 1846 roku opisywał Berlin jako miasto, gdzie współistniały wszelkie możliwe formy wierzeń i niewiary – od pietyzmu po ateizm. Stopniowa erozja tradycyjnych form religijności dotyczyła jednak nie tylko metropolii, ale również mniejszych miast i obszarów wiejskich.

Wielu intelektualistów i artystów kwestionowało podstawy wiary chrześcijańskiej. W literaturze pojawił się nowy temat: kryzys wiary. Szczególnie w latach 80. i 90. XIX wieku powstały liczne dzieła ukazujące napięcia między religią a nowoczesnością. Przykłady to *Bracia Karamazow* Dostojewskiego (1880), trylogia *Trzy miasta* Zoli (1890), *Jude nieznan* (*Jude the Obscure*) Thomasa Hardy’ego (1895) czy *Robert Elsmere* Humphry Ward (1888). Książka ta przedstawiała historię anglikańskiego duchownego, który traci wiarę i poświęca się działalności społecznej. Temat zwątpienia w istnienie Boga oraz w autentyczność Ewangelii zyskał szerokie zainteresowanie czytelników.

W Anglii kryzys wiary był szczególnie dotkliwy wśród wykształconej klasy średniej. Ewangelikalizm, który wcześniej dominował w tej warstwie społecznej, kładł nacisk na osobiste nawrócenie i studiowanie Biblii. Dla osób mocno zaangażowanych religijnie utrata wiary często oznaczała osobisty dramat. W Niemczech i Francji proces ten miał mniej

gwałtowny charakter, ponieważ sceptycyzm religijny był tam bardziej rozpowszechniony już wcześniej. Pod koniec XIX wieku we Francji można było wręcz dostrzec odwrotną tendencję – intelektualisci zaczęli ponownie odkrywać katolicyzm.

Alternatywne ścieżki do "zbawienia"

Wraz z osłabieniem tradycyjnej religii pojawiły się alternatywne sposoby poszukiwania sensu życia. Można je podzielić na pięć głównych nurtów:

1. Religia – pomimo postępującej sekularyzacji, chrześcijaństwo nadal pozostawało dla wielu ludzi podstawą moralności i duchowości.
2. Polityka – radykalne ruchy polityczne, zwłaszcza socjalizm, zaczęły oferować nową wizję zbawienia, opartą na zmianie społecznej i rewolucji.
3. Nauka – pozytywizm, darwinizm i inne nurty materialistyczne sugerowały, że odpowiedzi na pytania egzystencjalne można znaleźć w badaniach naukowych, a nie w wierze.
4. Estetyka – dla wielu artystów i intelektualistów prawdziwe doświadczenie duchowe płynęło ze sztuki, literatury i muzyki. W Niemczech Wagner, Goethe i Schiller byli uważani za proroków nowej duchowości.
5. Spirytyzm i mistycyzm – dla tych, którzy nie akceptowali ani religii, ani nauki, atrakcyjne stały się koncepcje ezoteryczne, takie jak teozofia, spirytyzm czy antropozofia Rudolfa Steinera.

Każda z tych alternatyw mogła zastąpić tradycyjną religię, choć często nie były one wobec siebie wrogie – niektórzy łączyli np. naukę z radykalną polityką lub sztukę z duchowością.

Konflikt nauki z religią

Jednym z najważniejszych starć XIX wieku była konfrontacja religii z nauką. Auguste Comte i jego pozytywizm stali się inspiracją dla francuskich republikańców, którzy widzieli w nauce narzędzie moralnego i społecznego postępu. Jules Ferry (1832 – 1893, francuski polityk, przeciwnik Napoleona III, wolnomularz, twórca współczesnego obowiązkowego, bezpłatnego i laickiego szkolnictwa) uczynił jego pisma obowiązkową lekturą w szkołach publicznych, argumentując, że człowiek nie jest istotą upadłą przez grzech pierworodny, lecz stale dążącą ku światłu rozumu.

W Niemczech w latach 50. i 60. XIX wieku naukowcy tacy jak Ludwig Büchner i Ernst Haeckel promowali światopogląd materialistyczny oparty na darwinizmie. Haeckel w książce *Historia stworzenia* (1868) przedstawił swoją wizję naturalistycznej filozofii, a jego późniejsze dzieło *Zagadki wszechświata* (*Rätsel der Welt*, 1899) stało się bestsellerem.

W Anglii Charles Darwin był kluczową postacią w konflikcie nauki z religią. Jego ewolucjonizm podważał dosłowną interpretację Biblii i zmuszał do redefinicji pojęcia boskiej interwencji w stworzenie świata. W obronie naukowej wizji rzeczywistości stanęli m.in. T. H. Huxley i Herbert Spencer, którzy propagowali naturalizm w filozofii i socjologii.

Humanizm i sekularyzacja

Pod koniec XIX wieku wielu intelektualistów postrzegało naukę, sztukę i filozofię jako fundamenty nowego humanizmu, który mógł zastąpić religię. W Niemczech Rudolf Virchow (1821 - 1902) twierdził, że nauka zajęła miejsce Kościoła, a w Anglii Herbert Spencer (1820 – 1903) i Francis Galton (1822 – 1911) rozwijali idee, według których postęp naukowy miał przynieść społeczną i moralną poprawę.

Jednocześnie ruchy wolnomyślicielskie i świeckie zaczęły organizować alternatywy dla religijnych rytuałów. W Paryżu w 1876 roku odbył się jeden z pierwszych świeckich pogrzebów, podczas którego zmarłego wychwalano za jego oddanie ideałom rewolucji, zamiast odwoływać się do religijnych dogmatów. W Niemczech środowiska socjalistyczne łączyły marksizm z darwinizmem, tworząc światopogląd oparty na naukowych podstawach.

W Anglii i Niemczech popularność zdobywały również ruchy artystyczne, które postrzegały literaturę i muzykę jako formy duchowego doświadczenia. W Niemczech Wagner i Goethe byli traktowani niemal jak prorocy, a w Anglii kultura artystyczna stała się wyrazem buntu przeciwko wiktoriańskiemu moralizmowi.

Podsumowanie

Rozdział Wiara („*Belief*”) przedstawia stopniowe odchodzenie od tradycyjnych form religii w XIX wieku oraz pojawienie się alternatywnych światopoglądów. Ewolucja religijności nie polegała na prostej sekularyzacji, lecz na powstawaniu nowych form duchowości – od politycznych i naukowych wizji zbawienia po estetyczne i mistyczne doświadczenia. Pod koniec XIX wieku Europa Zachodnia stała się mozaiką różnorodnych systemów wierzeń, w której religia, nauka, polityka i kultura rywalizowały o wpływy w życiu społecznym.

Uczęszczanie do kościoła

Zmiany w uczestnictwie w nabożeństwach w XIX wieku

W XVII i XVIII wieku w wielu krajach europejskich regularne uczestnictwo w nabożeństwach było prawnie wymagane. W Anglii ustawa nakazująca cotygodniowe uczestnictwo w nabożeństwach parafialnych została uchylona dopiero w 1846 roku, a we Francji do końca XVIII wieku obowiązek przystępowania do komunii wielkanocnej pozostawał silnie egzekwowany. Jednak wraz z rosnącą wolnością religijną w XIX wieku wzorce uczestnictwa zaczęły się różnicować, a poziom praktyk religijnych stał się kluczowym wskaźnikiem alienacji lub lojalności wobec Kościoła.

Problematyczna interpretacja statystyk religijnych

Obserwacja liczby uczestników nabożeństw często prowadzi do błędnych wniosków. Pełne kościoły nie zawsze świadczyły o religijności parafian – przykład z Nottinghamshire z lat 40. XIX wieku pokazuje, że więcej parafianie uczestniczyli w nabożeństwach bardziej z przyzwyczajenia niż z głębokiej wiary. Z kolei niska frekwencja wśród robotników

niekoniecznie oznaczała ich niewiarę – mogli oni praktykować religię w mniej oficjalny sposób.

Podobne różnice istniały w XIX-wiecznej Francji. W niektórych regionach pełne kościoły były wyrazem społecznej normy, podczas gdy w innych brak uczestnictwa w nabożeństwach również wynikał z podporządkowania lokalnym zwyczajom.

Różnice między protestantami a katolikami

Religijne praktyki różniły się nie tylko między krajami, ale także między wyznaniem. W XIX wieku protestanci w Anglii znacznie częściej uczestniczyli w nabożeństwach niedzielnych niż protestanci niemieccy. Jednak w Niemczech wyższy był odsetek protestantów przystępujących do komunii przynajmniej raz w roku. W katolicyzmie regularne uczestnictwo we mszy było uznawane za kluczowy obowiązek religijny, a jego brak oznaczał poważne wykroczenie.

Statystyki praktyk religijnych ok. 1850 roku

Poziom praktyk religijnych w Europie Zachodniej był bardzo zróżnicowany:

- W Anglii odsetek uczestników nabożeństw wahał się od 70% w Huntingdonshire do 15% w Cumberland.
- We Francji odsetek osób przystępujących do komunii wielkanocnej wynosił od 86% w Nantes do zaledwie 7% w Wersalu.
- W Niemczech w 1862 roku liczba protestanckich komunii w stosunku do ogólnej liczby protestantów wynosiła 89% w Hesji-Nassau, ale tylko 17% w Berlinie.

Trendy w praktykach religijnych 1848–1914

Na podstawie długoterminowych danych można wyróżnić cztery grupy regionów w Europie Zachodniej:

1. Regiony, w których spadek religijności nastąpił przed 1850 rokiem – np. Paryż i północnoniemieckie miasta.
2. Regiony, gdzie duży spadek nastąpił w latach 1850–1914 – np. Anglia, industrialne obszary Francji, południowe Niemcy.
3. Regiony, gdzie praktyki religijne pozostały wysokie – np. katolickie części Niemiec, Bretania we Francji.
4. Regiony, gdzie religijność wzrosła – np. Alzacja-Lotaryngia po jej aneksji przez Niemcy w 1871 roku.

Niektóre obszary, np. odludne tereny bagienne i górskie, już wcześniej charakteryzowały się niskim poziomem praktyk religijnych, co wynikało z braku kościołów i słabego kontaktu z duchowieństwem.

Tabele z danymi dotyczącymi spadku religijności

Tabela 1: Spadek praktyk protestanckich w Niemczech (komunie na 100 wiernych)

Region	1862	1880	1895	1913
Stara Prusy	52	39	30	29
Hanower (luterkańska)	63	50	48	17
Hesja-Nassau	89	69	62	31
Bawaria	78	61	58	41
Palatynat	79	61	58	33
Saksonia (Królestwo)	72	49	44	35
Wirtembergia	70	54	46	30
Berlin	17	13	16	14

Tabela 2: Spadek praktyk katolickich we Francji (procent dorosłej populacji przystępującej do komunii wielkanocnej)

Diecezja	1830-47	1865-9	1892	1909
Châlons	20	15	12	8
Clermont- Ferrand	97	89	84	60
Nantes	86	83	79	69
Rennes	91	89	83	60
Paryż	7	6	5	4

Tabela 3: Spadek frekwencji w kościołach w Anglii (procent ludności uczestniczącej w nabożeństwach)

Miasto	1851	1886-7	1902-3
Londyn	29	29	22
Liverpool	40	33	27
Birmingham	28	24	--
28 dużych miast	37	35	--

Podsumowanie

Spadek uczestnictwa w nabożeństwach był złożonym zjawiskiem, na które wpływały industrializacja, urbanizacja, zmiany w strukturze społecznej oraz nowe prądy intelektualne. Kościół katolicki w niektórych regionach skutecznie opierał się tym zmianom, ale generalnie w latach 1848–1914 Europa Zachodnia doświadczyła silnej sekularyzacji.

Tożsamość

Tożsamość religijna w XIX wieku

W XIX wieku tożsamość religijna nadal odgrywała istotną rolę w życiu społecznym Europy Zachodniej, nawet dla tych, którzy nie praktykowali już swojej wiary. Bycie chrześcijaninem – katolikiem, protestantem lub członkiem mniejszości religijnej, takiej jak judaizm – oznaczało przynależność do określonej tradycji, kultury i systemu wartości.

- W Anglii większość społeczeństwa identyfikowała się jako anglikanie, nonkonformiści lub katolicy. W połowie XIX wieku istniała niewielka liczba ludzi, którzy otwarcie odrzucali jakąkolwiek religię, choć do końca wieku pojawiły się grupy pozytywistów i sekularystów.
- We Francji katolicyzm dominował, ale w drugiej połowie XIX wieku pojawiła się silna sekularna opozycja, szczególnie wśród republikanów i socjalistów.
- W Niemczech państwo oficjalnie uznawało każdą osobę za członka określonej wspólnoty religijnej i rejestrowało jej przynależność. Dopiero od lat 70. XIX wieku istniała formalna możliwość zadeklarowania się jako osoba „bezwyznaniowa”, ale wymagało to oficjalnej rejestracji.

Sekularyzacja i nowe tożsamości

Od połowy XIX wieku pojawiły się dwie nowe formy tożsamości, które konkurowały z przynależnością religijną:

1. Tożsamość świecka – coraz więcej ludzi świadomie odrzucało swoje religijne dziedzictwo, deklarując się jako ateści, sekularyści lub socjaliści. Było to szczególnie widoczne w Francji i Niemczech, gdzie organizacje wolnomyślicielskie zaczęły oferować alternatywne rytuały przejścia, np. świeckie śluby i pogrzeby.
2. Tożsamość narodowa i polityczna – przynależność do partii politycznych lub ruchów narodowych zaczęła odgrywać coraz większą rolę. W Francji powstał głęboki podział między katolikami a zwolennikami świeckiej republiki. W Niemczech protestanci i katolicy pozostawali w napiętych relacjach, co znalazło odzwierciedlenie w polityce Kulturkampfu.

Świadomość konfesyjna i podziały społeczne

Religijne różnice były na tyle głęboko zakorzenione, że wpływały na codzienne życie, edukację, kulturę i politykę.

- W Württembergu protestanci postrzegali katolików jako ludzi „przesądnych” i skłonnych do przesady w religijności, a katolicy uważali protestantyzm za zimny i związany z państwem.
- Szkoły odgrywały kluczową rolę w kształtowaniu świadomości religijnej. W Niemczech większość dzieci uczęszczała do szkół konfesyjnych, a we Francji po sekularyzacji szkolnictwa w latach 80. XIX wieku szkoły publiczne stały się narzędziem propagowania wartości republikańskich.
- Konkurencja ekonomiczna i społeczna często utrzymywała podziały religijne. W Niemczech katolicy rolnicy skarżyli się, że protestanci są bardziej przedsiębiorczy i bogatsi. W Anglii podział między anglikanami a nonkonformistami utrzymywał się także w strukturach zawodowych i samorządowych.

Żydzi i ich tożsamość w XIX wieku

Tożsamość żydowska była wyjątkowa, ponieważ łączyła elementy religijne, kulturowe i etniczne.

- W Niemczech, mimo emancypacji, Żydzi nadal byli traktowani jako odrębna grupa. W statystykach dotyczących uniwersytetów i zawodów widać było wyraźne ograniczenia – np. w 1909 roku tylko 5% profesorów na uniwersytetach było Żydami, podczas gdy stanowili oni 0,9% ogółu społeczeństwa.
- Żydowskie rytuały domowe, takie jak koszerne gotowanie czy obchodzenie szabatu, pomagały utrzymać odrębność kulturową nawet wśród zasymilowanych rodzin.
- Antysemityzm był szczególnie widoczny w Niemczech, gdzie Żydów oskarżano o dominację w biznesie i zawodach intelektualnych. Jednocześnie wielu Żydów, nawet niewierzących, nie chciało opuszczać swojej wspólnoty, aby nie być postrzeganym jako zdrajca.

Podziały między katolikami a protestantami

W wielu regionach Europy Zachodniej, gdzie katolicy i protestanci żyli obok siebie, dochodziło do napięć społecznych i kulturowych.

- W Badenii w Niemczech mieszane małżeństwa były rzadkie – tylko 9% ślubów w latach 1869–1873 miało charakter konfesyjnie mieszany.
- W Lancashire w Anglii protestanci i katolicy często mieszkali i pracowali osobno, co prowadziło do wzajemnych stereotypów i konfliktów.

- Protestanci często uważali katolików za „zacofanych” i „leniwych”, podczas gdy katolicy postrzegali protestantów jako „wyrachowanych” i nieprzyjaznych religii.

Religia a tożsamość polityczna

Podziały religijne miały silny wpływ na wybory polityczne w XIX wieku.

- W Francji praktykujący katolicy zazwyczaj głosowali na prawicę, podczas gdy świecka inteligencja i klasy robotnicze popierały lewicę.
- W Niemczech podziały konfesyjne były kluczowym czynnikiem politycznym – katolicy głosowali na Partię Centrum, a protestanci na partie liberalne lub konserwatywne.
- W Anglii anglikanie zazwyczaj wspierali Partię Konserwatywną, a nonkonformiści – liberałów. W niektórych miastach, np. w Liverpoolu, protestanci głosowali na konserwatystów jako „partię protestancką”, a katolicy na liberałów.

Podsumowanie

Tożsamość religijna w XIX wieku wciąż była kluczowym elementem życia społecznego, nawet w warunkach postępującej sekularyzacji. Przynależność religijna definiowała kulturę, relacje społeczne i polityczne. Mimo że pod koniec XIX wieku sekularyzm i nacjonalizm zaczęły stopniowo zastępować religię jako główne źródła tożsamości, konfesyjne podziały nadal pozostawały silne, a w niektórych przypadkach – nawet się pogłębiały.

Religia i kultura popularna

Rola religii w kulturze popularnej XIX wieku

W XIX wieku religia nadal odgrywała kluczową rolę w kulturze popularnej Europy Zachodniej, choć jej wpływ stopniowo słabł w wyniku sekularyzacji. Wpływy religijne przejawiały się w rytuałach życia codziennego, sztuce, literaturze, muzyce oraz obchodach świąt. Jednak stopniowo pojawiały się nowe formy kultury, które albo adaptowały religijne motywy, albo je kwestionowały.

W krajach takich jak Francja, Niemcy i Wielka Brytania, religia była nadal widoczna w przestrzeni publicznej poprzez architekturę kościołów, kapliczki przydrożne, pielgrzymki czy uroczystości związane z patronami miast. Jednak urbanizacja i industrializacja sprawiły, że tradycyjne formy religijności ulegały przekształceniu, zwłaszcza wśród klasy robotniczej i rozwijającej się burżuazji.

Rytuały przejścia i życie codzienne

Religia w XIX wieku była mocno związana z najważniejszymi momentami życia człowieka. Rytuały przejścia, takie jak chrzest, bierzmowanie, ślub i pogrzeb, pozostawały silnie zakorzenione w społeczeństwach katolickich i protestanckich, choć ich forma stopniowo ulegała zmianie.

- Chrzest – nadal powszechny, ale w miastach pojawiały się przypadki dzieci nieochrzczonych, zwłaszcza w rodzinach robotniczych.
- Bierzmowanie/konfirmacja – w Niemczech i Skandynawii konfirmacja była często obowiązkowa, a jej ukończenie oznaczało formalne wejście w dorosłość.
- Śluby – pod koniec XIX wieku w krajach takich jak Francja wzrosła liczba ślubów cywilnych, co świadczyło o wpływie sekularyzacji.
- Pogrzeby – obrzędy pogrzebowe miały istotne znaczenie społeczne, ale w niektórych miastach zaczęły się pojawiać świeckie ceremonie jako alternatywa dla tradycyjnych pochówków religijnych.

Święta religijne a kultura masowa

W XIX wieku święta religijne stopniowo przekształcały się w wydarzenia o mieszanym, zarówno religijnym, jak i świeckim charakterze. Boże Narodzenie stało się świętem rodzinno-konsumpcyjnym, zwłaszcza w Anglii i Niemczech, gdzie rozwijały się tradycje choinki, obdarowywania dzieci prezentami i kolędowania.

- Wielkanoc nadal miała silne konotacje religijne, ale w krajach protestanckich zyskiwała coraz bardziej świecki wymiar.
- Dni świętych patronów (np. dzień św. Mikołaja w Holandii i Niemczech) stopniowo traciły swój religijny charakter na rzecz tradycji związanych z prezentami i zabawami dla dzieci.

Kultura ludowa często łączyła elementy religijne z wierzeniami magicznymi, zwłaszcza na wsiach. W niektórych regionach Europy popularne były praktyki związane z amuletami, wróżbami i świętymi źródłami, które funkcjonowały obok oficjalnych praktyk religijnych.

Sztuka i literatura religijna

Religia była istotnym motywem w literaturze, malarstwie i muzyce XIX wieku, choć stopniowo zaczęły pojawiać się dzieła o charakterze krytycznym wobec Kościoła.

- Literatura – powieści Zoli, Hardy’ego czy Dostojewskiego podejmowały temat kryzysu wiary i dylematów moralnych wynikających z rozwoju nauki i industrializacji.
- Malarstwo – artyści romantyczni, jak William Blake czy Caspar David Friedrich, tworzyli obrazy inspirowane duchowością i mistycyzmem.
- Muzyka – oratoria i msze nadal cieszyły się popularnością, ale pod koniec wieku coraz częściej komponowano utwory inspirowane tematami świeckimi.

Religia w prasie i teatrze

Rozwój prasy masowej miał duży wpływ na sposób, w jaki religia była przedstawiana w kulturze popularnej. W krajach katolickich istniały gazety religijne, które propagowały

wartości chrześcijańskie, ale pojawiały się także antyklerykalne publikacje krytykujące Kościół i duchowieństwo.

- We Francji popularne były satyryczne pisma, które wyśmiewały duchowieństwo i przedstawiały Kościół jako instytucję opresyjną.
- W Niemczech prasa protestancka często przedstawiała katolicyzm jako siłę hamującą postęp społeczny i polityczny.
- W Anglii zarówno prasa religijna, jak i świecka aktywnie uczestniczyły w debacie na temat moralności i ról społecznych.

Teatr również pełnił ważną rolę w debacie religijnej. Sztuki teatralne często ukazywały duchownych jako postacie komiczne lub skorumpowane, co budziło sprzeciw Kościoła. W niektórych krajach władze kościelne starały się cenzurować spektakle, które w ich ocenie podważały autorytet religii.

Religia a sport i rekreacja

Pod koniec XIX wieku Kościół katolicki i niektóre grupy protestanckie zaczęły organizować kluby sportowe i stowarzyszenia rekreacyjne, aby konkurować z sekularnymi formami spędzania wolnego czasu. Powstawały organizacje takie jak YMCA (Young Men's Christian Association) czy katolickie kluby sportowe we Francji i Belgii.

- Religia w sporcie – duchowieństwo katolickie i anglikańskie widziało w sporcie narzędzie moralnego wychowania młodzieży.
- Czas wolny – Kościół organizował wyjazdy pielgrzymkowe, ale także świeckie wycieczki i spotkania integracyjne.
- Konkurencja z kulturą świecką – w wielu miastach Europy Zachodniej sekularyzacja życia codziennego sprawiła, że coraz więcej ludzi wybierało rozrywki niezwiązane z religią, co budziło niepokój duchowieństwa.

Podsumowanie

Rozdział *Religia i kultura popularna (Religion and Popular Culture)* pokazuje, że w XIX wieku religia nadal była silnie obecna w kulturze popularnej, ale jej rola stopniowo ewoluowała. Święta religijne stawały się coraz bardziej świeckie, prasa i literatura zaczęły krytykować instytucje kościelne, a Kościół próbował dostosować się do zmieniającego się społeczeństwa, organizując nowe formy aktywności religijnej i rekreacyjnej. Mimo postępującej sekularyzacji religia nadal stanowiła ważny element życia codziennego, choć jej wpływ ulegał stopniowemu osłabieniu.

1914

Religia i społeczeństwo w przededniu I wojny światowej

Rok 1914 był momentem przełomowym nie tylko w historii politycznej, ale i religijnej Europy Zachodniej. Wybuch I wojny światowej wystawił na próbę zarówno wierzenia

jednostek, jak i autorytet Kościołów. Na początku konfliktu religia stała się narzędziem mobilizacji narodowej, a duchowieństwo w wielu krajach aktywnie wspierało działania wojenne, przedstawiając je jako walkę o moralność i chrześcijańskie wartości.

- W Niemczech zarówno duchowieństwo protestanckie, jak i katolickie poparło cesarstwo, twierdząc, że wojna jest „wołą Bożą” i że Niemcy walczą w imię sprawiedliwości.
- W Wielkiej Brytanii Kościół anglikański w większości stanął po stronie rządu, przedstawiając wojnę jako obronę cywilizacji chrześcijańskiej przed niemieckim militarystycznym.
- We Francji wybuch wojny na chwilę złagodził napięcia między katolicyzmem a laicką republiką – wspólna walka z Niemcami sprawiła, że nawet najbardziej antyklerykalni politycy na pewien czas przestali krytykować Kościół.
- We Włoszech i Hiszpanii reakcje były bardziej podzielone. Papież Benedykt XV od początku wojny nawoływał do pokoju, ale jego apele były ignorowane przez rządy walczących stron.

W pierwszych miesiącach wojny w wielu krajach Europy pojawiło się przekonanie, że Bóg stoi po stronie ich narodu, a duchowieństwo często podsycalo tę narrację. Religijna symbolika była szeroko wykorzystywana w propagandzie, a Kościoły organizowały pomoc dla rodzin żołnierzy. Jednak brutalność konfliktu szybko doprowadziła do kryzysu wiary, zwłaszcza gdy straty zaczęły rosnać, a wojna przerodziła się w wyniszczającą walkę pozycyjną.

Wielu ludzi zwracało się ku religii, szukając pocieszenia, ale dla innych wojna stała się ostatecznym dowodem na to, że religia zawiodła jako moralny fundament społeczeństwa. W szczególności żołnierze na froncie, doświadczający codziennie śmierci i cierpienia, często porzucali religijne wyobrażenia o opatrności Bożej.

Podsumowanie: sekularyzacja i zmieniająca się rola religii (1848–1914)

Okres 1848–1914 przyniósł istotne zmiany w sposobie, w jaki religia funkcjonowała w społeczeństwie. Sekularyzacja postępowała, ale nie była procesem liniowym – w niektórych regionach Kościoły utrzymały silną pozycję, podczas gdy w innych straciły wpływy.

1. Spadek uczestnictwa w praktykach religijnych

- Miejskie społeczeństwa industrialne coraz rzadziej uczestniczyły w nabożeństwach, co było szczególnie widoczne w Anglii, Francji i północnych Niemczech.
- Na wsiach religia nadal odgrywała ważną rolę, ale stopniowo traciła swoją dominującą pozycję.

- Protestanci i katolicy różnili się pod względem praktyk religijnych – w krajach protestanckich religijność stawała się coraz bardziej indywidualna, natomiast w katolickich sakramenty i obrzędy wspólnotowe pozostawały kluczowe.

2. Edukacja i wpływ państwa na religijność młodego pokolenia

- Szkoły publiczne stopniowo uniezależniały się od Kościoła, co ograniczyło jego wpływ na dzieci i młodzież.
- We Francji reformy Jules'a Ferry'ego w latach 80. XIX wieku wprowadziły laickie szkolnictwo, eliminując religię jako przedmiot nauczania.
- W Niemczech Bismarck próbował ograniczyć rolę Kościoła katolickiego poprzez Kulturkampf, co spotkało się z oporem społecznym.

3. Alternatywy dla religii: ideologie i nauka

Sekularyzacja nie oznaczała całkowitego zaniku duchowych poszukiwań – wielu ludzi znajdowało alternatywy dla religii:

- Ruchy polityczne, zwłaszcza socjalizm i anarchizm, obiecywały nowy, sprawiedliwszy świat bez wpływu religii.
- Nauka i racjonalizm zyskały autorytet – teoria ewolucji Darwina i filozofia pozytywistyczna Comte'a dostarczały świeckich wyjaśnień rzeczywistości.
- Sztuka i kultura stawały się nowym sposobem przeżywania duchowości – literatura, muzyka i malarstwo zaczęły pełnić rolę, którą wcześniej pełniły religijne doświadczenia.

4. Religia jako narzędzie polityczne i narodowe

Pod koniec XIX wieku religia często była używana jako narzędzie do legitymizowania władzy i wzmacniania tożsamości narodowej:

- W Niemczech katolicy stanowili przeciwwagę dla protestanckiego establishmentu, co prowadziło do konfliktów politycznych.
- We Francji Kościół katolicki rywalizował z państwem republikańskim o wpływy w społeczeństwie.
- W Wielkiej Brytanii Kościół anglikański pozostawał silnie związany z monarchią, ale ruchy nonkonformistyczne i ateistyczne zyskiwały na znaczeniu.

Wpływ I wojny światowej na religię

- Pierwsze lata wojny przyniosły wzrost religijnego patriotyzmu, ale w miarę trwania konfliktu coraz więcej ludzi zaczęło kwestionować rolę Kościoła.
- Cierpienie i śmierć na niespotykaną skalę osłabiły tradycyjne wyobrażenia o Bożej sprawiedliwości.

- Kościół jako instytucja stracił część autorytetu, gdyż duchowieństwo było postrzegane jako wspierające rządy zamiast nawoływać do pokoju.

Podsumowanie

Lata 1848–1914 były okresem głębokich zmian w relacji między religią a społeczeństwem. Sekularyzacja postępowała, ale religia nadal miała duże znaczenie.

I wojna światowa była ostatecznym sprawdzianem dla Kościołów – początkowo religia wspierała mobilizację wojenną, ale z czasem wojna osłabiła jej autorytet.

W XX wieku Kościoły stanęły przed nowymi wyzwaniami – dalszą laicyzacją, zmianami społecznymi i konkurencją ideologii politycznych. Religia przestała dominować w życiu publicznym, ale nie zniknęła – nadal pozostawała ważnym elementem kultury i tożsamości narodowej.